

4. Ефименко П. П., Третьяков П. Н. Древнерусские поселения на Дону / П. П. Ефименко, П. Н. Третьяков // МИА. – 1948. – № 8.
5. Даркевич В. П. Раскопки в Старой Рязани / В. П. Даркевич // АО. – 1971. – С. 101–102.
6. Шрамко Б. А. Отчёт работы скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского университета в 1956 году / Б. А. Шрамко // Архив МАЭСУ. – 1957. – Ф. 4. – Д. 1. – 38 с.
7. Шрамко Б. А. Отчёт работы скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского университета в 1957 году / Б. А. Шрамко // Архив МАЭСУ. – 1958. – Ф. 4. – Д. 1а. – 40 с.
8. Шрамко Б. А. Новые детали устройства раннеславянских жилищ / Б. А. Шрамко // СА. – 1960. – № 3. – С. 319–321.
9. Шрамко Б. А. Древности Северского Донца / Б. А. Шрамко. – Харьков, 1962.

V. S. Zhygola

WINDOW LOCATION IN THE PILLAR CONSTRUCTION SEMI-DUGOUTS OF KYIV RUS' TIME

The article examines the possible location of the windows in the semi-dugouts, analyses archaeological and ethnographic data, and also the findings of the previous researchers.

УДК 257.2 : 903.2](477.53)

Пуголовок Ю. О.

ПРО ОДИН ІЗ ФАКТІВ ПОКЛОНІННЯ ДОМАШНІМ ДУХАМ У СЕРЕДОВИЩІ ЛІТОПИСНИХ СІВЕРЯН (за матеріалами розкопок у Полтаві в 2007 р.)

У статті розглянуто один із фактів поклоніння домашнім духам у середовищі літописних сіверян, де піч виступає як жертовник, а горщик із зерном – як пожертва.

Археологічних джерел стосовно релігійних уявлень літописних сіверян існує мало, навіть порівняно із відомостями про інші літописні племена [1]. До кола старожитностей, пов'язаних із культовими місцями, виявленими в ареалі роменської культури, належать лише кілька комплексів. Йдеться про житло із жертовником, досліджене на Мохначанському городищі [2], та про комплекс ям, виявлений на городищі Зарічне I, що пов'язують із рештками святилища [3]. Не надто інформативними в цьому питанні, є і літописні свідчення [4].

Отже, будь-яка фіксація у процесі археологічних розкопок явищ чи речей, що виходять за межі побутових, сприймається як факт неординарний, а тому і потребує окремої публікації

Пізньої осені 2007 р. Полтавським загonom археологічної експедиції Центру охорони та досліджень пам'яток археології було проведено рятівні розкопки на ділянці посаду літописної Лтави, розміщеному на Інститутській горі у пів-

денно-західній частині історичного ареалу м. Полтава, де збереглися культурні нашарування роменської культури і давньоруського часу.

Найбільш цікаві результати отримано під час досліджень у розкопі III за адресою Першотравневий проспект 21 [5].

У процесі розкопок зафіксована наявність стародавнього схилу пагорбу із розміщеним на його краю житлом роменської культури. Встановлене також місцезнаходження тут же частини господарської зони однієї з садіб посаду XII – початку XIII ст., що відповідає наступному давньоруському часу, та селища післямонгольської епохи.

Досліджене житло роменської культури привертає увагу, насамперед, тим, що в ньому вдалося прослідкувати принаймні три етапи перепланування підвалу споруди (рис. 1).

Серед етапів перебудов, з огляду на публікацію комплексу [6], зупинимося на другому, під час якого було збудовано піч II.

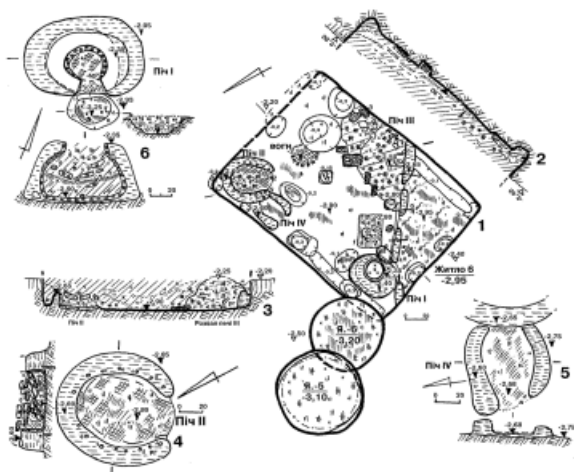

Рис. 1. Полтава, Інститутська гора. Розкоп III. Житло 6. План (1) та перетини (2, 3), плани і розрізи печей: I (6), II (4), IV (5).

Опалювальний пристрій, збережений у вигляді останця, заввишки 0,20 м, округлої в плані форми, діаметром 1,05×1,10–1,20 м, з товщиною стінок 0,18–0,20 м, та устям, зверненим до південного заходу – півдня, завширшки 0,40 м (рис. 1, 4). Піч влаштована на материковому дні з принесеного зовні суглинку, з використанням пруткового каркасу, сліди якого у вигляді 15 ямок, розташованих по колу, добре простежені при перетині решток опалювальної споруди (рис. 1, 4; 3). Глибина таких ямок – 10–15 см, діаметр – 2–3 см, заповнені попелом та вугликами. Від печі непогано зберігся єдиний добре випалений черинь, овальної в плані форми, розмірами – 0,66×0,90 м, завтовшки 4 см, без будь-яких вмонтованих в нього уламків посуду або каміння. Особливість спорудження печі II вміщений у заміс її західної стінки край устя, мініатюрний ліпний роменський горщик (рис. 1, 4; *рг*), що зазнав вторинного випалу під час перебування у масиві опалювальної споруди. Це маленький горщик заввишки 7,5 см, діаметром тулуба 7,8, дна 5,5, з коротким відігнутим вінцем, прикрашеним по зрізу відбитками гусеничного штаму вправо, а на тулубі – смужкою такого ж зигзагу (рис. 2). Всередині горщик був перемішаний з глиною перегорілі зерна [7].

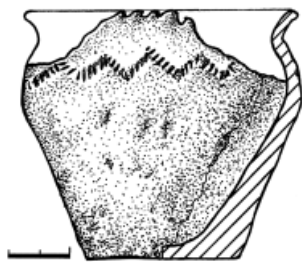

Рис. 2. Житло 6. Піч II. Горщик, вмонтований у стінку печі

Описане розміщення горщика із зерном у масиві печі є досить незвичним. Прямих аналогій в матеріалах роменської культури сьогодні немає; певна подібність до знахідки виявляється лише у розміщенні у печах мініатюрних сковорідок, що походять з розкопок І. І. Ляпушкіна на городищі в Опішні. Мініатюрні сковорідки діаметром 3,0–3,5 см, було виявлено в завалах зруйнованих печей, і тому не до кінця зрозуміло, чи були вони вмонтовані до масиву, чи ні [8]. За такої ситуації слід детальніше зупинитися на полтавській знахідці.

Відомо, що піч посідає чільне місце в господарській та ритуально-міфологічній сферах життя слов'ян. Будь-які контакти з нею мали відтінок ритуальних або навіть магічних дій. Символічне значення печі наповнювалося різним змістом, що залежав від обрядового контексту. З піччю пов'язані основні характеристики організації внутрішнього житлового простору, вона асоціюється із впорядкованим місцем проживання людей, оскільки є джерелом тепла та місцем приготування їжі.

Про значну роль печі у господарській та ритуальній сферах життя слов'ян свідчить також і те, що в конструкції печі відображається вертикальна будова світу, на зразок світового дерева: дим від печі пов'язують із верхнім, небесним світом; масив печі – із середнім світом, впорядкованим світом людей; підпечний простір – із потойбічним світом [9].

З піччю пов'язані численні обряди, що стосуються аграрних культів та культу предків. Зауважимо, що з усіх робіт, пов'язаних із облаштуванням інтер'єру житла, лише спорудження печі мало виражений ритуальний характер [10].

Звідси впливає і зв'язок домашнього вогнища з богом-покровителем помешкання. Так, вогонь із печі асоціювався із образом домовика [11] і пов'язувався з культом предків [12].

Отже, у своєму ритуально-міфологічному значенні піч виступає сакральним центром житла, домашнім жертвником, а помешкання для слов'янина ототожнюється із храмом, в якому перебувало приязне до господарів божество, для якого здійснювалися щоденні жертвоприношення [13]. Свідченням цього є зафіксовані етнографіями відомості про рештки таких жертвоприношень біля печі. Наприклад, чехи обов'язково кидали у вогнище частину від приготовленої страви, подібні жертвоприношення відомі серед південних та західних слов'ян [14].

Серед жертвоприношень біля печі варто окремо зупинитися на одному з них. Йдеться про етнографічно зафіксований обряд, пов'язаний із днем «Отдання» або «Видення», що припадає на 28 січня. Вважалося, що в цей день слід бути обережним, щоб чаклунки, які можуть «давати

данне», не наслали на людину біду чи хворобу. З огляду на це, люди виробили чимало ритуалів, щоб повертати назад «данне» та відвертати погані насланні за допомогою молитов і замовлянь. Вірогідно, до таких захисних дій слід віднести й те, що в цей день після вечері залишали горщик із кашею на припічку для домовика [15].

Таким чином, зважаючи на важливу роль печі у релігійно-міфологічній сфері життя слов'ян, горщик, знайдений вмонтованим у масив печі, треба пов'язувати із певними обрядовими діями, де піч виступає як жертвник, а горщик із зерном – як пожертва. Головною метою таких дій було отримання захисту у домашнього божества.

Напевне, висловлену гіпотезу також підкріплює й орнаментация виявленої посудин. Як

вже зазначалося, орнамент складався із відбитків правостороннього гусеничного штампку, розташованих на зрізі вінця, а на тулубі – зі смужки зигзагу. Змістове навантаження зигзагу має кілька значень, одним із них є стилізоване зображення змія [16], образ якого посідав чільне місце в демонології багатьох народів, у тому числі і східних слов'ян [17]. Серед чималої кількості уявлень про змія в слов'янській міфології [18], виокремлюється шанування вогняного змія, що спускався на землю як блискавка і мав зв'язок із домашніми духами. Таке ставлення, вірогідно, походить від того, що вогонь печі шанували як небесний вогонь Перуна. Тому все міфічне оточення цього бога і підвладних йому грозивих духів було тією чи іншою мірою перенесене на образ домовика [19].

1. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян / Б. А. Рыбаков. – М. : Наука, 1981; Седов В. В. Восточные славяне в VI – XIII вв. / В. В. Седов // Археология СССР. – М. : Наука, 1982. – С. 261–268; Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси / Б. А. Рыбаков. – М. : Наука, 1987; Русанова Н. П. Языческие святилища древних славян / Н. П. Русанова, Б. А. Тимошук. – М., 1993; Клейн Л. С. Воскрешение Перуна. К реконструкции восточнославянского язычества / Л. С. Клейн. – СПб. : Евразия, 2004.
2. Колода В. В. Житло із жертвником на Мохначанському городищі / В. В. Колода // АЛЛУ. – 2001. – № 1 (9). – С. 44.
3. Третьяков П. М. Стародавні слов'янські городища у Верхній течії Ворскли / П. М. Третьяков // Археологія. – 1947. – Т. I. – С. 131–132, Рис.4; Берест Ю. М., Осадчий Є. М. Нові данні про дослідження Шпилівського та Зарічненського археологічних комплексів / Ю. М. Берест, Є. М. Осадчий // АЛЛУ. – 2001. – № 1 (9). – С. 105–106.
4. Літопис Руський (За Іпатським списком) / Перекл. Махновця Л. – К. : Дніпро, 1989. – С. 8–9.
5. Супруненко О. Б., Мироненко К. М., Пуголовок Ю. О., Шерстюк В. В. Звіт про наглядні охоронні дослідження посади літописної Лтави на Інститутській горі у м. Полтава в 2007 р. (Першотравневий просп., 21–21А) // НА ІА НАНУ ; НА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр. 513. – Арк. 51.
6. Супруненко О. Б. Пізньюромненське житло на посаді літописної Лтави // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради / О. Б. Супруненко, Ю. О. Пуголовок. – Коростень : Вид. ІА НАНУ, 2008. – Том II. – С. 122–131.
7. Там само. – С. 124–125.
8. Ляпушкин И. И. Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа / И. И. Ляпушкин // МИА. – 1961. – № 104. – С. 282–285, Рис. 131.4,5,8.
9. Агранович С. З., Стефанский Е. Е. Концепты ПЕЧЬ и ПЕЧАЛЬ в языках и культурах славян. – Режим доступа: <http://www.diaghilev.perm.ru/confirence/s2/newpage13.htm>
10. Байбурин А. К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян / А. К. Байбурин. – Л. : Наука, 1983. – С. 161.
11. Афанасьев А. Н. Поэтические воззрения славян на природу: Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований в связи с мифическими сказаниями других родственных народов / А. Н. Афанасьев. – М. : Современный писатель, 1995. – Т. 2. – С. 37.
12. Байбурин А. К. Вказ. праця – С. 108.
13. Афанасьев А. Н. Вказ. праця – С. 35.
14. Афанасьев А. Н. Там само – С. 23–25.
15. Афанасьев А. Н. Там само – С. 37–38.
16. Сымонович Э. А. Орнаментация черняховской керамики // МИА. – 1964. – № 116. – С. 342–343.
17. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян / Б. А. Рыбаков – М. : Наука, 1981. – С. 191.
18. Клейн Л. С. Воскрешение Перуна ... – С. 63–64.
19. Афанасьев А. Н. Вказ. праця – С. 39.

Y. Poogolovok

ONE EXAMPLE OF PENATES WORSHIPPING IN SOCIETY OF CHRONICLES SEVERIANS

The article is dedicated to the one example of Penates worshipping in society of chronicles severians: where stove is the sacrificial altar and pot with grain are the donation.